

HET ALGEMEEN BESCHAAFD NEDERLANDS

door J. GOUDSBLOM

1. INLEIDING

De Nederlandse taal kent vele varianten. Er zijn dialecten, er zijn groepstalen, en er is het zogenaamde Algemeen Beschaafd, ook wel bekend als AB of ABN. De grenzen tussen dit Algemeen Beschaafd en de andere Nederlandse taalvarianten zijn moeilijk precies te trekken.¹ Dat zij bestaan, lijdt echter geen twijfel. Een woord als 'schip' mag zowel met een harde als met een zachte *ch* Algemeen Beschaafd klinken, met een *k* doet het dat beslist niet. Er bestaat wel degelijk een model, zij het met een marge van toelaatbare alternatieven. Een van de voornaamste oogmerken van het Nederlandse taalonderwijs is de jeugd met dit model vertrouwd te maken.

Intussen is het de vraag, of de benaming Algemeen Beschaafd erg gelukkig gekozen is. Kloeke, een van de belangrijkste auteurs over het ABN, spreekt van een contradictio in terminis, immers, het beschaafd is verre van algemeen: 'de potentie om volop beschaafd te (leren) spreken kan slechts bij 3% van de Nederlandse bevolking tot volle ontwikkeling komen'.² Bovendien kan men zich afvragen, of er wel een maatstaf te vinden is om 'beschaafd' objectief van 'onbeschaafd' te onderscheiden. Om dergelijke bezwaren te vermijden heeft men alternatieve termen voorgesteld, zoals 'verzorgd Nederlands' en 'standaard Nederlands'. Ook hierop valt echter altijd wel iets af te dingen: Hage-naars met een keurig gecultiveerd residentie-accent spreken verzorgd Nederlands, maar het is niet algemeen; omgekeerd zijn er standaarduitdrukkingen zoals 'hij heb' en 'leggen' voor 'liggen', die vrij algemeen voorkomen zonder als beschaafd te gelden. Juist op de combinatie van 'algemeen' en 'beschaafd' komt het aan: het ABN vertegenwoordigt een norm, die weliswaar niet algemeen wordt nageleefd, maar waarvan

¹ Het ABN vormt geregeld een onderwerp van discussie in de bladen *Onze Taal* (Nederland) en *Nu Nog* (België). Voor bibliografieën van taalkundige verhandelingen en polemieken over het ABN, zie C. B. van Haeringen: *Netherlandic Language Research*. 2nd ed., Leiden 1960, pp. 53-55; B. W. Schippers: *Taal en spraak in stad en streek*. Groningen 1961, pp. 145-150; A. Weijnen: *Nederlandse dialectkunde*. Assen 1958, pp. 34-36.

² G. G. Kloeke: 'De ontwikkelingsgeschiedenis der beschaafde uitspraak van het Nederlands'. *De Gids CII* (1938), dl. 4, pp. 151-162, p. 152; dez.: *Gezag en norm bij het gebruik van verzorgd Nederlands*. Amsterdam 1951, p. 30.

de naleving wèl algemeen wordt erkend als een teken van 'beschaving'.³ Het ABN, dat zich dus in deze zin inderdaad als Algemeen Beschaafd laat typeren, bestaat niet 'zo maar' naast de andere Nederlandse taalvarianten. Het dient om een bepaald soort communicatie mogelijk te maken, die past bij een bepaalde sociale structuur. Zowel het algemene als het 'beschaafde' aspect vervullen specifieke functies binnen de Nederlandse taalgemeenschap. Het is mijn bedoeling in dit artikel via een historische benadering: hoe het ABN zich uit de oorspronkelijke dialecten ontwikkelde, te komen tot enkele generalisaties betreffende deze functies van het ABN.

2. NATIONALE INTEGRATIE EN ALGEMEEN NEDERLANDS

Wat betreft de algemene kant van het ABN laat de voornaamste functie zich makkelijk raden: het bevorderen van de communicatie tussen Nederlanders uit alle delen van het land. De historische ontwikkeling bevestigt dit: het Algemeen Nederlands weerspiegelt in zijn opkomst en verbreiding de nationale eenwording of integratie van de Nederlandse samenleving — 'uit de veelheid der Middelceuwse machtsverhoudingen, door de grotere ruimte van het Bourgondisch-Habsburgse centralisatie-ideaal, naar de Noordelijke concentratie, om tenslotte binnen de staatsgrenzen van het Koninkrijk der Nederlanden haar tegenwoordige spanruimte te vinden'.⁴ De eerste aanlopen naar een Nederlandse eenheidstaal vinden we in de zestiende eeuw: bij De Heuter die een 'Gemeen tale' wil opbouwen uit Brabants, Vlaams, Hollands, Gelders en Kleefs; bij Marnix die de opdracht aanvaardt de bijbel te vertalen in 'd'algemeenste, claeerste en suyverste tale', en bij vele anderen. In het midden van de zeventiende eeuw is de 'gemeyne tael' nog wordende: 'de grammatica en vaste regelen van dien syn noch niet uytgevonden'. In 1723 publiceert Lambert ten Kate een spraakkunst, afgeleid uit 'het eenstemmige of agtbare Gebruik niet alleen van eene stad maer van een Gemeen-land'. Zo groeit er ter bezegeling van de nationale eenheid een nationale taal.⁵

De algemeenheid van deze nationale taal was echter aanvankelijk zeer beperkt — even beperkt als de sociale integratie van alle Nederlanders in één nationaal verband. Intensief contact tussen de verschillende gewesten bestond er slechts via de stedelijke bovenlagen; het platteland en het gewone volk hadden er geen deel aan. Niet toevallig was het de schrijftaal, die het eerst 'algemeen' werd: de opkomst en

³ C. G. N. de Vooy: *Verzamelde taalkundige opstellen*. Derde bundel, Groningen 1947, p. 179.

⁴ W. Gs. Hellinga: *De opbouw van de algemeen beschaafde uitspraak van het Nederlands*. Amsterdam 1948, p. 295.

⁵ Citaten bij Hellinga: *Opbouw*, pp. 348, 61, 189.

verbreding van het Algemeen Nederlands vonden plaats via 'Fernpunktcontacte'; de sociale loci waarbinnen het zich ontwikkelde vormden geen geografisch gesloten gebied.⁶ Toen, mede onder de invloed van de eenheidsspelling ook de uitspraak zich gaandeweg standaardiseerde, bevorderde dit wel de culturele gelijkheid tussen de vooraanstaande burgers in uiteenliggende gewesten, maar het bracht ook een toenemende verwijdering tussen deze minderheid en de overgrote meerderheid die trouw bleef aan de tongval van eigen streek of buurt.⁷ Het Algemeen Nederlands, zoals dat in de tijd van Opstand en Republiek gevormd werd, droeg een onmiskenbaar Hollands stempel. Vondel gaf het in een bekende passage onomwonden te kennen: onze moedertaal wordt 'allervolmaeckst gesproken' door lieden van goede opvoeding in 's-Gravenhage, de zetel van de Staten-Generaal en het Hof van de stadhouder, en te Amsterdam, de machtigste koopstad ter wereld.⁸ De invloed van Den Haag schijnt al spoedig getaand te zijn, misschien wel vanwege het vele Frans dat daar gesproken werd ('Haags is mengelmoes', heette het reeds in 1657).⁹ Voortaan gaf het taalgebruik van het Amsterdamse patriciaat de toon aan in de ontwikkeling van het Algemeen Nederlands. Een van de tekenen van deze hegemonie is het verzet dat ze onvermijdelijk opwekte; zo deed in 1708 een Rotterdammer de retorische suggestie dat 'ook Brabant en Vlaenderen eens opquamen met eene spelkunst van hare lantsprake; ook Groningen en Overyssel: enz. waer zou de Nederduitsche tael henen varen? En wat hadden er Noorthollant en Amsterdam op te zeggen?' En een halve eeuw later klonk het vanuit Utrecht:

In de Nederlandsche tael is, gelyk in alle andere taelen, eene tael die in alle steden en gewesten algemeen is, doch de uitspraak is in veele plaetsen zeer onderscheiden. Ook is 'er een groot onderscheid in alle plaetsen tusschen de uitspraak van voornaeme en beschaefde lieden, gemeene burgers en het graeuw.

⁶ Voor de stelling dat de spreiding van het Algemeen Nederlands in eerste instantie sociologisch en niet geografisch bepaald was, zie o.a. G. G. Kloeke: 'Haagse volkstaal uit de achttiende eeuw'. *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal en Letterkunde* LVII (1938), pp. 15—56.

⁷ Hetzelfde verschijnsel is in onze tijd signaleerd in Vlaanderen. Zie Fr. van Coetsem: 'De rijksgrens tussen Nederland en België als taalgrens in de algemene taal' in Schippers: *Taal en spraak*, pp. 97—110.

⁸ Citaat o.a. bij G. G. Kloeke: *De Hollandsche expansie in de zestiende en zeventiende eeuw en haar weerspiegelingen in de hedendaagsche Nederlandsche dialecten*. 's-Gravenhage 1927, p. 127. Voor Brabantse invloeden op het zeventiende-eeuwse Hollands, en hoe deze nu nog met name in de Nederlandse schrijftaal doorwerken, zie o.a. Kloeke: *Deftige en gemeenzame taal*. Groningen 1934, p. 15 en het daar aangehaalde opstel van J. W. Muller: 'Spreektaal en schrijftaal in het Nederlandsch'. *Taal en Letteren* I (1891), pp. 196—232.

⁹ Hellinga: *Opbouw*, pp. 173, 343. De overheersende positie van het Frans heeft de ontwikkeling van het Algemeen Nederlands in Vlaanderen eeuwen lang belemmerd. In Noord-Nederland werd het alleen gesproken binnen de adellijke enclaves in de burgerlijke republiek. Voor het Frans in Den Haag: vgl. A. A. Verdenius: *In de Nederlandse taaltuin*. Amsterdam 1946, pp. 114—119.

En die uitspraak van fatsoenlyke lieden is in eene plaets noch beeter en zuiverer dan in andere, dat nu de Amsterdamsche uitspraak de beste is daer men zich nae richten moet zal ik niet licht gelooven, en ik geloof ook dat men dat buiten Amsterdam weinig anderen zal wys maeken'.¹⁰

Dit laatste citaat onderstreept nog eens duidelijk, dat het Nederlands waar het in deze taalstrijd om ging de taal was van de 'voornaeme en beschaefde lieden'. Dat het van deze voorname en beschaefde lieden uitgerekend de Hollanders, en met name de Amsterdammers waren, die hun stempel drukten op de algemene taal, verwondert niet, gezien Hollands hegemonie in de Republiek, en de centrale plaats die binnen Holland werd ingenomen door Amsterdam.¹¹ Omstreeks het midden van de achttiende eeuw was het pleit vrijwel beslecht, en had zich in het intercommunaal verkeer een algemeen Nederlands ontwikkeld, gemodelleerd naar het taalgebruik van het stadspatriciaat van Holland, en van Amsterdam in het bijzonder.¹²

Vormde nog in de vorige eeuw dit Algemeen Nederlands een vrijwel exclusief cultuur-distinctief van de stedelijke elite, tegenwoordig verbreidt het zich over steeds bredere lagen van de bevolking. Ontsluiting van voorheen geïsoleerde streken enerzijds, doorbreking van klasse- en standsbarrières anderzijds hebben de sociale integratie van de Nederlandse samenleving als geheel sterk doen toenemen. Niet langer lopen de contacten tussen verschillende delen van het land bijna uitsluitend via de elites. Een wijdvertakt net van relaties verbindt alle inwoners direct met allerlei nationale instanties en organisaties. Boeren en arbeiders niet minder dan middenstanders zijn lid van verenigingen die het hele land omspannen. Veel sterker dan een eeuw geleden is Nederland voor zijn meeste inwoners een maatschappelijke realiteit, evenzeer als het dorp of de streek waar men woont.¹³

De verbreiding van het Algemeen Nederlands is een begeleidingsverschijnsel van deze toenemende nationale integratie. Niet voor niets is er in de twintigste eeuw een grote belangstelling opgekomen voor heemkunde en dialectologie: overal ziet men streek- en volksgewoonten verdwijnen, en de tijd dringt wil men ze nog optekenen.¹⁴ Het ver-

¹⁰ Citaten bij Hellinga: *Opbouw*, pp. 327—328.

¹¹ Hellinga noemt naast Amsterdam ook Leiden en Haarlem als haarden van het Algemeen Nederlands. Voor het aandeel van Utrecht, zie K. Heeroma: *Hollandse dialectstudies. Bijdrage tot de ontwikkelingsgeschiedenis van het Algemeen Beschaafd Nederlands*. Groningen 1935, pp. 113—120.

¹² In 1812 heten de dialectverschillen 'bij het wel opgevoed gedeelte des volks... thans niet meer hinderlijk' (Annaeus Ypey.) Citaat bij K. Heeroma: 'De waardering van de volkstaal'. *Nieuwe Taalgids* XXXV (1941), pp. 117—127 en 145—160, p. 154.

¹³ Vgl. Sj. Groenman: 'De integratie der delen', in *Drift en Koers. Een halve eeuw sociale verandering in Nederland*. Assen 1962, pp. 209—226.

¹⁴ 'Menige begrafenis op het platteland betekent de uitvaart van een idioticon'. J. H. A. Elemans: *Woord en wereld van de boer. Een monografie over het dialect van Huisseling*. Utrecht 1958, p. 9.

dringen van dialecten door het Algemeen Nederlands is gedeeltelijk een spontaan, gedeeltelijk een bewust in de hand gewerkt proces. Onderwijs, radio en televisie, boeken en kranten, de omgang met ABN-sprekenden, al deze factoren bevorderen de verbreiding van elementen van het Algemeen Nederlands. Gerichte en toevallige invloeden zijn daarbij meestal moeilijk te onderscheiden.¹⁵ Hoofdzaak is, dat in de Nederlandse samenleving het Algemeen Nederlands een toonaangevend model vormt; voor maatschappelijk succes in deze samenleving is navolging van dit model zo niet noodzakelijk dan toch zeer gewenst. Een treffende illustratie hiervan leveren de leerboekjes Nederlands, die voor verschillende gewesten geschreven zijn. Het zijn typisch boekjes, niet bestemd om ingrijpende veranderingen te instigeren, maar om een al ingezette ontwikkeling in gewenste banen te leiden. Limburg is niet langer een geïsoleerd gebied, constateert de auteur van *Van Taal naar Taal, Nederlands voor Maastricht en omstreken*; in Limburg geborenen zoeken werk in andere provincies, Noordelingen vestigen zich in Limburg. Wil nu de Limburger in zijn relaties met landgenoten een gelijkwaardige rol spelen, dan 'is het een allereerste vereiste dat hij zijn Nederlands beheerst'; het is 'onze dure plicht *alles* te doen wat nodig is, om aan dit vereiste te voldoen'.¹⁶

De term Algemeen Beschaafd komt in deze boekjes niet voor; er is alleen sprake van 'algemeen Nederlands' of van 'Nederlands' zonder meer.¹⁷ Toch berusten de verstrekte richtlijnen voor een deel ook op 'beschavings'-criteria. Zo waarschuwt de schrijver van *Van Taal naar Taal* zijn lezers het goed-Limburgse woord 'lol' niet te gebruiken, daar dit in het Nederlands 'een uitgesproken platte klank heeft'. En zonder verdere toelichting laat hij hier op volgen dat ook 'de in het Maastrichts normaal-gangbare woorden 'lölle' (= kletsen, leuteren) en 'verneuke' (= bedotten, foppen, bij de neus nemen) *absoluut* vermeden dienen te worden'.¹⁸ De taal die hij propageert is dus, daaraan bestaat geen twijfel, behalve algemeen ook beschaafd — alsof algemeen en beschaafd vanzelfsprekend samengaan.

¹⁵ Vgl. J. van Ginneken over 'onwillekeurige verspreiding' en 'willekeurige uitzaaing' in *De oorzaken der taalverandering*, 2e dr., Amsterdam 1930, pp. 63—76.

¹⁶ P. H. M. Shepherd: *Van taal naar taal. Nederlands voor Maastricht en omstreken*. Maastricht 1946, p. 6. Over de 'zuigkracht van het A.N.' in Limburg, zie ook H. J. E. Endepols: 'Algemeen Beschaafd en Maastrichts of La force d'intercourse et l'esprit de clocher'. *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal en Letterkunde* LXV (1948), pp. 101—117 en 194—208.

¹⁷ H. Langedijk: *Hé, is dat Westfries?*. Hoorn 1963, p. 9.

¹⁸ Shepherd: *Van taal naar taal*, p. 94.

3. CIVILISATIE EN BESCHAAFDE UITSPRAAK

Voor het tweede aspect van het ABN, het beschaafde, is de functie moeilijker aan te geven dan voor het eerste, het algemene. 'Beschaafd' is een omstreden begrip. Nog onlangs noemde een schrijver in *De Nieuwe Taalgids* het 'even persoonlijk, evenzeer geladen met gevoelswaarde als de begrippen 'sympathiek', 'aardig' of 'mooi'. Woorden als 'beschaafd' en 'correct' duiden volgens deze auteur niets anders aan dan 'sociaal aanvaardbaar'; het gebruik ervan is daarom ondemocratisch en taalwetenschappelijk aanvechtbaar. Merkwaardigerwijs loopt dit betoog toch niet uit op het geheel en al verwerpen van de gewraakte term. De schrijver stelt nl. voor als alternatief voor 'beschaafde taal' het begrip 'beschaafdentaal' te hanteren, waarbij de bepalende factor niet meer de taal zelf is, maar de spreker. Beschaafdentaal is de taal der beschaafden, een groepstaal dus. De studie van deze groepstaal zou in de eerste plaats een onderwerp moeten zijn voor sociologen en sociografen.¹⁹

Het probleem is hiermee zonder veel omhaal van de linguïstiek naar de sociale wetenschappen toegespeeld; maar of het daarmee dichter tot een oplossing is gebracht? De beslissende vraag is een methodologische: dienen wij bij de studie van beschavingsverschijnselen uit te gaan van beschaafde mensen, of van beschaafd gedrag? Ik meen het laatste.²⁰ Mensen die voor beschaafd doorgaan, kunnen zich bijwijlen alleronbeschaafdst gedragen; daarom biedt beschaafd gedrag het enige houvast voor een onderzoek naar het verschijnsel 'beschaafd'. Dat wat wij beschaving noemen is een stuk cultuur, tot uiting komend in gedrag. Beschaving staat niet gelijk met cultuur, want het is een beperkter begrip: vloekwoorden b.v. behoren tot de cultuur, maar het gebruik ervan geldt gewoonlijk niet als beschaafd.

Hoewel beperkter dan cultuur, blijft beschaving niettemin een zeer complex en moeilijk te omgrenzen verschijnsel. Zoals Norbert Elias en meer onlangs Leonard Doob op grond van respectievelijk historisch en ethnologisch materiaal hebben aangetoond, kan men op tal van levensgebieden vormen van meer of minder beschaafd gedrag onderscheiden. Terecht noemde Elias zijn boek 'Ueber den *Prozess der Zivilisation*', en Doob het zijne '*Becoming More Civilized*': in geen enkele maatschappij ontbreken de beschavingsnormen geheel en al, noch zijn ze ergens volledig verwezenlijkt.²¹ Beschaving is behalve een complex ook

¹⁹ M. C. van den Toorn: 'Beschaafde taal en beschaafdentaal'. *Nieuwe Taalgids* LV (1962), pp. 158—161. Ook E. Kruisinga geeft de voorkeur aan de term beschaafdentaal, in *Taal en maatschappij*. Groningen 1909, p. 1.

²⁰ Meer over deze kwestie in mijn *Nihilisme en cultuur*. Amsterdam 1960, pp. 71—103.

²¹ Norbert Elias: *Ueber den Prozess der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen*. 2 delen, Basel 1939. Leonard W. Doob: *Becoming More Civilized. A Psychological Exploration*. New Haven 1960.

een veranderlijk verschijnsel: verschillende landen en tijden tonen vrij grote variaties in de opvattingen omtrent wat beschaafd is. De vraag is of er niettemin aan al deze variaties overeenkomsten ten grondslag liggen.

Een eerste antwoord op deze vraag kan luiden: als beschaafd geldt overal dat, wat de toonaangevende elite beschaafd vindt. Deze opvatting, hoewel relativistisch van strekking, is niet vrij van ethnocentrisme. Inderdaad gaan binnen onze cultuurkring beschaving en maatschappelijk prestige dikwijls samen. In lang niet elke samenleving echter komt deze verbinding voor. We hoeven maar een aantal eeuwen terug te gaan in de Nederlandse geschiedenis om elites aan te treffen, die hun gezag en aanzien niet in beschaving uitten, laat staan aan beschaving ontleenden. En, zoals al gezegd, ook in onze huidige samenleving is lang niet alles wat elites doen en laten per definitie 'beschaafd'. Het terugbrengen van 'beschaafd' tot een status-attribuut zonder meer miskent het specifieke aan het verschijnsel.

Het loont daarom de moeite ook het tegenovergestelde standpunt te onderzoeken, dat er intrinsieke beschavingskenmerken bestaan, die bepalend zijn voor alle beschaafde gedragsvormen, dus ook voor beschaafd taalgebruik. We vinden dit standpunt uitgedrukt in Hellinga's bewering: 'mooi, of beter: *beschaafd*, zijn verschillende klanken werkelijk, omdat hun articulatie een beschavingsprodukt is'.²² Op het eerste gezicht lijkt dit een tautologie. Maar het citaat wint aan betekenis, als we er Hellinga's toelichting op betrekken:

Steeds kan geconstateerd worden, dat cultuurtalen de neiging hebben om met het minst mogelijke materiaal — in phonologisch en phonetisch opzicht — een zo groot mogelijk nuttig effect te bereiken. Het is juist opvallend, dat dialecten zo'n enorm gevarieerd aantal klanken hebben; zij bewaren dikwijls zéér geringe uitspraakvarianten zonder enige differentiërende functie. In de wordingsperiode van een Algemeen Beschaafd vindt de regulering van dit 'zinloze' klankmateriaal plaats; het streven is naar een eenvoudig systeem van differentiërende taalelementen, waarbij het aantal combinatorische varianten der phonetische realisatie voor ieder phoneem zoveel mogelijk wordt beperkt.²³

Het taalkundige kenmerk van de uitspraak van het ABN is dus 'reductie der fonetische realisaties'. Uit de veelheid van tegen elkaar aanliggende klanken wordt een keuze gemaakt; zo worden de talloze nuances tussen *o* en *ou* zoveel mogelijk teruggebracht tot de 'zuivere' klinkers *o* en *ou*. De invloed van de schrijftaal speelt hier ongetwijfeld een rol; het alfabet voorziet slechts in de weergave van een beperkt aantal vocabelen. Ook de eis der algemene verstaanbaarheid doet zich gelden; uniformiteit van klank helpt misverstand voorkomen. Tenslotte dient

²² Hellinga: *Opbouw*, p. 302.

²³ *Idem*, p. 110. Zie verder W. Gs. Hellinga: 'Probleemstelling bij het onderzoek van volkstaal en beschaafd in Holland'. *Nieuwe Taalgids* XXXIII (1939), pp. 49—59; dez.: 'Over het bewuste en het onbewuste in de taalcultuur'. *Nieuwe Taalgids* XXXVIII (1945), pp. 7—11.

genoemd te worden als een ten dele op zichzelf staand motief het welbewuste streven naar taalverbetering door een verzorgde articulatie — een streven dat behalve op communicatie ook op distinctie is gericht. De ontwikkeling van de beschaafde uitspraak verloopt, zoals Hellinga aantoonde, volgens eigen linguïstische principes. Maar deze culturele ontwikkeling is mogelijk gemaakt en gestimuleerd door veranderingen in de sociale structuur. Het is geen toeval dat de eerste taalboeken, geschreven ter wille van een betere taalbeheersing, ongeveer gelijktijdig verschijnen met de eerste etiketteboeken, bedoeld om het peil van de goede manieren te verhogen. Al in de Middeleeuwen vinden we tekenen van een sociaal taalbewustzijn: 'sweren ende vloecken' is 'dorpelike'; edellieden spreken 'met soeter tale hoofschelike'.²⁴ Dit zijn echter vrij incidentele uitlatingen; van een vooropgezet streven om het taalgebruik te cultiveren blijkt weinig.²⁵ Adel, burgers en boeren spraken zoals ze van huis uit gewend waren; geleerden voerden hun gesprekken zo nodig in het Latijn. Pas in de zestiende eeuw verschijnen de spraak-kunsten; de opzet die daaraan ten grondslag ligt komt treffend tot uiting in de woorden van een anonieme Grammaticus:

'Mits dien dan dat gheen menschelijk vermoghen van natueren so sterk gegeven is noch so volcomen, dat niet met leeringhe ende goede achtinge verbeterd en worde. So en is het spreken, ende noch veel min het schrijven, ende min wtermaeten, het reden oft bescheet geven ende verstaen hieraf gheenssins vrij, maer heeft hulpe van leeringhe so grootelyx van doene, als eenich ander menschelijk vermoghen'.²⁶

Men herkent hier het humanisten-ideaal: de veredeling van het eigen leven door studie en discipline. 'Mogen anderen leeuwen, adelaars, stieren en luipaarden in hun schild voeren; meer ware adel hebben zij, die zich te hunner onderscheiding kunnen beroepen op datgene, dat ze zich in de vrije kunsten hebben eigen gemaakt'.²⁷ Dit Erasmiaanse programma laat zich heel wel toepassen op de taal: ook in de kunst van het spreken kan de humanist trachten de adel te overtroeven. Daarom worden er regels opgesteld: tegen 'te bottelic en plompelic' 'stamelen en mommelen', tegen 'die slibberahtige draaijnge onzer toingen' met hun 'harde onbequame diphtongen', 'die geen penne zoude weten te schrijven', — vóór een zachte en welluidende maar ook heldere en zuivere uitspraak, in overeenstemming met de spelling.²⁸ Schoonheid

²⁴ Hellinga: *Opbouw*, pp. 293—294.

²⁵ Heeroma: 'Waardering volkstaal', p. 121.

²⁶ Citaat bij Hellinga: *Opbouw*, p. 285. Uitvoerige documentatie ook bij L. van den Brander: *Het streven naar verheerlijking, zuivering en opbouw van het Nederlands in de zestiende eeuw*. Gent 1956.

²⁷ Citaat bij Elias: *Prozess I*, p. 95.

²⁸ Hellinga: *Opbouw*, pp. 295—301. Ook Grammaticus kante zich tegen 'de woestheyte ende ongestrecktheyte ende oik ongestadicheyte der tale'. De Heuiter waarschuwde zijn lezers zich te hoeden om 'woorden te spreken diemen geens-

en duidelijkheid van taal vallen samen in dit streven; beide vooronderstellen de controle en zelfbeheersing, die men ook bij het schrijven betracht. De schrijftaal staat model; nog in 1649 heet spelling 'een deel der Letterkonst, welk leert de Letters wel uit-spreken en schrijven'.²⁹ In de zeventiende eeuw krijgt het streven naar een beschaafde uitspraak zijn beslag. Talloze schrijvers en geleerden werken aan bewuste taalvorming. Eén van de meest gezaghebbenden, Vondel, vindt 'out Amsterdamsch te mal, en plat Antwerpsch te walgelijck en niet onderscheidelijck genoegh', en verklaart: 'Hierom moeten wij deze tongen matigen, en mengen, en met kennisse besnocien'.³⁰ De taal van de Republiek dient te zijn zuiver en helder, 'onderscheidelijck' en 'vrij van vrugteloze bijgeluiden'.³¹ Aanvankelijk zijn het de taalgeleerden, die de leiding hebben; maar omstreeks 1700 treedt een verandering in: 'het ideaal heeft de studeerkamer verlaten en is werkelijkheid geworden in de maatschappij'.³² De vooraanstaande burgerij neemt het initiatief over; tegen het eind van de achttiende eeuw is de beschaafde uitspraak niet langer een model in wording, waar taalgeleerden vrij aan kunnen knutselen, maar nu heet het eenvoudig: 'hij speld nooit kwalijk, die het gebruyk van spreken der deftigste Lieden volgt'. Het 'zuiver Hollants' als 'burgertaal' is maatgevend geworden.³³ En wanneer Bilderdijk op filologische gronden fulmineert tegen het gelijklopend uitspreken van *ij* en *ei*, voert hij een verloren strijd: de taalkundige purist moet het afleggen tegen het alledaagse spraakgebruik van zelfbewuste kooplieden en regenten.³⁴

Zo zijn de regels voor een beschaafde uitspraak, waarvoor de zestiende-eeuwse humanisten de grondslagen hadden gelegd, in de achttiende eeuw het gemeenschappelijk cultuurbezit geworden van de burgerlijke elite. Als beweegreden achter deze hele ontwikkeling laat zich, zoals

zins zouden konen schriven, maer zo zere in u is laet die penne en mont samen overkomen... Dus laet iegelic wat dounde ons Neerlantse Tale helpen, schavende d'oneffenheit, uitwiende d'onkruit, verzoutende dat hart is, en d'ongeschickt schickende'. Hellinga: 'Bewuste en onbewuste taalcultuur', p. 8; C. G. N. de Vooy: *Verzamelde taalkundige opstellen*. Eerste bundel, Groningen 1924, pp. 264, 267.

²⁹ Hellinga: *Opbouw*, p. 338.

³⁰ Zie noot 8.

³¹ Lambert ten Kate, geciteerd door Hellinga: *Opbouw*, p. 190. Ook Ten Kate gaat er van uit, 'dat geen eene Stad zig beroemen kan volmaekt te zijn van *Dialect*, en dat men daerom de beschaving moet opmaken uit de Schrijftaale, voor zo verre die genoegsaem eenstemmig bij de beroemdste Schrijvers in gebruik gebragt is, of voor zo verre die op de tonge zou vallen van ijmmand van opmerking, die van zijne jonge jaren af in de voornaemste Steden van verschillige *Dialect*, nu hier dan daer zig hadde onthouden, en steeds met de deftigste lieden omgang gehad'. De Vooy: *Opstellen I*, p. 385.

³² Hellinga: *Opbouw*, p. 288.

³³ *Idem*, pp. 330, 335.

³⁴ De Vooy: *Opstellen II*.

gezegd, een tweeledig streven herkennen, nl. naar communicatie en distantie. De opkomst van het Beschaafd loopt parallel aan die van het Algemeen Nederlands: de nationale integratie maakte één voor alle betrokkenen duidelijke uitspraak gewenst. Tegelijk droeg deze algemene taal het stempel van de enigen, voor wie de nationale integratie werkelijk iets betekende: de stedelijke elite. Als zeventiende-eeuwse toneelschrijvers aan volkse personages een apart dialect in de mond leggen, beklemtonen zij door dit culturele verschil de sociale afstand tussen burgerij en volk.³⁵ Beschaving behoort tot de maatschappelijke uitrusting van de elite; hiermee legitimeert de burger zich tegenover zijns gelijken en intimideert hij de overigen. Een verzorgde uitspraak verhoogt niet alleen de verstaanbaarheid maar ook het aanzien.

Zo laat zich dus de sociale herkomst van de beschaafde uitspraak localiseren. De vraag blijft intussen of er ook intrinsiek culturele kenmerken zijn, op grond waarvan we de kwalificatie 'beschaafd' kunnen toekennen. Ik meen van wel, ofschoon het bewijs moeilijk te leveren is. De door Hellinga gesignaleerde 'reductie der fonetische realisaties' lijkt me op zich een typisch beschavingsverschijnsel, overeenkomend met de algemene tendens van rationalisering en disciplineren, die Elias heeft beschreven als kenmerkend voor het civilisatieproces. Evenmin als op andere gebieden heeft deze tendens in de uitspraak het verst denkbare eindpunt bereikt. Toch, in historisch perspectief en in vergelijking met volkstaal en dialecten, vertoont de beschaafde uitspraak dit specifieke kenmerk van civilisatie: een strengere regulering van het gedrag volgens een meer bewust voor ogen gehouden model.³⁶

4. BESCHAAFDE WOORDKEUS

De uitspraak is niet het enige criterium waaraan beschaafd taalgebruik herkend wordt. Andere factoren, zoals woordkeus, zinsbouw, verbuiging en vervoeging spelen eveneens een rol.³⁷ Vele komische effecten in *Pygmalion* en *My Fair Lady* berusten juist op de incongruentie tussen beschaafde uitspraak en onbeschaafde woordkeus. Ook in werkelijkheid is deze disharmonie te beluisteren (b.v. in het verkeerd gebruiken

³⁵ B. van den Berg: 'Boers en beschaafd in het begin der 17e eeuw'. *Nieuwe Taalgids* XXXVII (1943), pp. 242—246. Al in 1613 wordt gezegd: 'ondertuschen en behoort sich niemant aen te trecken, hoe misselijck ofte belachelijcke 't gemeyne volck de woorden prononceert'. Hellinga: *Opbouw*, p. 352.

³⁶ Voor de uitspraak van het ABN, zie ook B. van den Berg: *Foniek van het Nederlands*. 2e dr., Den Haag 1960, pp. 84—87. B. C. Damsteegt: 'De uitspraak van het Nederlands'. *Onze Taal* XXVIII (1959), pp. 22—27. L. Kaiser: *Phonetiek*. 's-Gravenhage 1950, pp. 162—180.

³⁷ Zinsbouw, verbuiging en vervoeging blijven in dit artikel buiten beschouwing. Voor de vele complicaties in verband met de zinsbouw, zie B. J. Uijlings: *Syntactische verschijnselen bij onvoorbereid spreken*. Assen 1956.

van 'moeilijke' woorden, of in misplaatste stadhuistaal), evenals het omgekeerde, zoals wanneer een politicus volkse accenten aanslaat in een uit ABN--vocabulary opgebouwde redevoering.

In de meeste Nederlandse woordenboeken krijgen bepaalde woorden en woordbetekenissen een speciale vermelding om aan te geven dat ze alleen in 'gewestelijk' of 'gemeenzaam' spraakgebruik voorkomen. Deze woorden vallen buiten het ABN; ze zijn niet algemeen ('provincialismen') of niet beschaafd ('vulgarismen').³⁸ Soms kan het gebruik van provincialismen een ordinaire of boerse indruk maken; op zich hoeft gewestelijk idioom echter zeker niet onbeschaafd te klinken. Het eigenlijke contrast tot de beschaafde woordkeus doet zich pas voor bij de vulgaire taal. Hierbij gaat het niet uitsluitend om de woorden, maar ook en vooral om de betekenissen: 'de poten van de tafel' is correct, 'hou je poten thuis' is incorrect. Niet de klank maar de betekenis is bepalend.

Het aantal betekenisgebieden nu, dat onbeschaafde termen oplevert, is vrij beperkt. De Vooys, die aan het Nederlandse 'slang' een uitvoerige studie heeft gewijd,³⁹ signaleert de volgende onderwerpen: vloeken en verwensingen; scheldwoorden en spotnamen; erotica en pornografie; het menselijk lichaam en lichaamsdelen; afranselen en vechten; lopen en weglopen; gek zijn en gek doen; eten en drinken; sterke drank en dronkenschap; bedriegen; kletsen; stelen; geld; bang zijn; rommel; menigte. De lijst lijkt lang, maar gezien de overvloed aan zaken waarvoor geen speciale onbeschaafde woorden bestaan, is hij bijzonder kort. Met enige goede wil kunnen we vrijwel alle Nederlandse vulgarismen onderbrengen in vier categorieën:

1. benamingen voor het menselijk lichaam, lichaamsdelen en elementaire lichamelijke verrichtingen,
2. benamingen voor ziekte, dood en verdoemenis,
3. benamingen voor primaire aandoeningen en opwellingen,
4. woorden ontleend aan bargoens, dieventaal en andere sociaal laag geklasseerde groepstalen.

Tegen deze indeling valt aan te merken, dat de verschillende categorieën elkaar hier en daar overlappen. Zo is b.v. het bargoens ruim vertegenwoordigd in de drie eerstgenoemde rubrieken. Maar in ieder geval geeft deze opsomming een globaal en praktisch alomvattend overzicht van wat er in de Nederlandse taal aan onbeschaafde termen bestaat.⁴⁰ Daarbij vallen twee dingen op: ten eerste dat ze ook voor de andere Westeuropese cultuurtalen opgaat;⁴¹ ten tweede dat de gewraakte betekenisgebieden vrijwel samenvallen met de onderwerpen waar-

³⁸ C. B. van Haeringen: *Neerlandica*. 's-Gravenhage 1949, pp. 11—12.

³⁹ De Vooys: *Opstellen* III, pp. 202—244, 268—282.

⁴⁰ J. A. Huisman e.a.: *Nette en onnette woorden*. Hilversum 1962, pp. 7—18. Zie ook Jac. van Ginneken: *Handboek der Nederlandsche Taal*. II, Nijmegen 1914, pp. 103—143, 440—475. C. de Baere: *Krachtpatzers in de Nederlandse volkstaal*. Antwerpen 1940.

voor Elias in de Europese etiketteboeken de duidelijkste civilisatienormen aantrof. In de kortst mogelijke formulering samengevat, blijken vooral die woorden onbeschaafd te zijn, die associaties oproepen hetzij aan de 'lagere hartstochten', hetzij aan de 'mindere man'.

Ter aanduiding van menselijke lichaamsdelen kent het Nederlands een aantal woorden met een dierlijke boventoon: 'bek', 'klauw', 'pens', enz. Al deze woorden gelden als onvriendelijk en onbeschaafd. Een enkel twijfelgeval, zoals 'snuit', kan ook in liefkozende zin voorkomen; dan is het uitsluitend geschikt voor intiem gebruik. Andere woorden voor lichaamsdelen zijn niet direct aan de dierlijke sfeer ontleend, maar klinken toch vulgair: 'smoel', 'bast', 'tengels', enz.; de meeste van deze woorden komen voort uit sociaal laag geklasseerde groepstalen. Ook voor primaire levensverrichtingen bestaan vele namen, die hetzij aan dierlijke eigenschappen, hetzij aan de maatschappelijke zelfkant herinneren: 'vreten', 'zuipen', 'maffen', enz. Rond ziekte en dood bestaan tal van onbeschaafde woorden, zoals 'tering' en 'pest', 'op apegapen' en 'de pijp uit'. Onder de primaire aandoeningen en opwellingen zijn o.a. te rekenen bang zijn ('m knijpen'), weglopen ('m smeren'), vechten ('kleunen'). In deze categorie vallen ook de vloekwoorden, de bijnamen en de scheldwoorden. Vloekwoorden gelden zonder uitzondering als onbeschaafd, tenzij in haast onherkenbare verbastering: 'tjé', 'jakkes', 'verhip'. Bijnamen en scheldwoorden wijzen vaak op lichaamsgebreken of gelijkenis met dieren: 'schele', 'big', 'rund'. De laag geklasseerde groepstalen zijn in dit genre zeer rijk gesorteerd: 'hufter', 'rotzak', 'ge-teisem', enz. De bijdragen van deze groepstalen betreffen verder zulke onderwerpen als geld ('poen'), stelen ('jatten'), de politie ('smeris'), en de rechterlijke macht ('gebeft gajes').

Voor de meeste van de tot dusver genoemde woorden bestaan ook beschaafde equivalenten. Er zijn echter ook betekenisgebieden waar het ABN geheel verstek laat gaan. Zo is er geen algemeen beschaafd vocabulaire ten aanzien van sexualiteit en ontlasting. Aan gebrek aan woorden ligt dit niet; bijna nergens tieren de synoniemen zo welig als juist hier. Al die woorden vallen echter onder een specifieke groepstaal: medici onder elkaar gebruiken wetenschappelijke terminologie, huisgenoten een eigen familie-jargon, schuinsmarcheerders de taal der toffe jongens — maar een algemeen aanvaardbare beschaafde woordenschat ontbreekt. Hetzelfde valt op te merken voor het betekenisgebied van woede en aggressiviteit. Om hevige emoties, en met name hevige woede te uiten is het ABN een heel pover vehikel. Aan verwensingen en scheldwoorden heeft het bijna niets te bieden: 'verhip' en 'loop heen'

⁴¹ Otto Jespersen: *Mankind, Nation and Individual from a Linguistic Point of View*. Oslo 1925, pp. 155—159.

zijn maar magere aftreksels voor wie om een krachtterm verlegen zit.⁴² Ook hier geldt dat, zoals Huismans het treffend uitdrukt, 'het idioom is ingestort'.⁴³

Zulke lacunes in de taal zijn veelzeggend; ze wijzen op een tere plek in de cultuur. Er zijn een aantal onderwerpen die in het ABN 'geen naam mogen hebben', niet omdat ze te zeer bagatel, maar omdat ze taboe zijn. Iedereen kent wel bepaalde woorden, die de zaken in kwestie aanduiden, maar deze aanduidingen gelden als te direct, te grof voor het beschaafde verkeer. Sexualiteit en ontlasting zijn uit de openbare sfeer gebannen; daarom passen de woorden die erop slaan ook slecht in het voor openbaar gebruik bestemde ABN, en bestaan er op dit gebied alleen maar afzonderlijke groepsjargons voor gebruik in kleine kring. Hetzelfde geldt voor de krachttermen. Al te hartstochtelijke gemoedsontladingen druisen in tegen de normen van het openbare leven; vooral uitlatingen van woede worden zoveel mogelijk vermeden. Ruziemaken geeft geen pas in de beschaafde omgang; voor de behorende termen is daarom in het ABN geen plaats.

Uit al deze weglatingen blijkt dat het ABN slechts een beperkt gebied bestrijkt. Terwijl de meeste dialecten een 'vrijwel onuitputtelijke' voorraad bij-, spot- en scheldnamen bevatten, en ook voor b.v. een pak slaag talrijke varianten voorhanden hebben,⁴⁴ is het ABN meer gespecialiseerd in genuanceerde equivalenten voor b.v. 'gesprek' en 'discussie'. Het beschaafde vocabulaire is afgestemd op die contacten, waarbij primaire opwellingen onder controle gehouden worden en handtastelikheden achterwege blijven. Tot de allerintiemste bijzonderheden geeft het ABN geen toegang; ofschoon bedoeld om communicatie tot stand te brengen, bewaart het toch ook een zekere reserve. Als zodanig behoort het tot de apparatuur van wat Hans Paul Bahrdt genoemd heeft het 'representerend gedrag': de gestyleerde omgangsvormen die passen bij het onderhouden van secundaire relaties.⁴⁵ Waar de sociale afstand betrekkelijk groot is, de rangverschillen niet direct duidelijk zijn, en de integratie 'onvolledig' is, zal men het gedrag afstemmen op gestandaardiseerde regels, die een verstandhouding mogelijk maken met inachtneming van gemeenschappelijk aanvaarde reserves. Evenals de uitspraak beantwoordt ook de woordenschat van het ABN aan de dubbele functie van communicatie en distantie.

⁴² Vandaar dat 'a man who day by day in peaceful circumstances speaks the Standard Language irreproachably, may in moments of passion slip back into the dialect of his childhood'. Jespersen: *Mankind*, p. 75.

⁴³ Huismans: *Nette en onnette woorden*, p. 13. Zie ook S. I. Hayakawa: *Language in Thought and Action*. New York 1949, pp. 86—87.

⁴⁴ Jo Daan: *Wieringer land en leven in de taal*. Alphen aan de Rijn 1950, p. 23. De Vooy: *Opstellen III*, p. 207.

⁴⁵ Hans Paul Bahrdt: *Die moderne Gross-stadt*. Hamburg 1961. pp. 45—47.

5. DE VERBREIDING VAN HET ABN

De geschiedenis van de uitspraak en een analyse van het tegenwoordige vocabulaire geven beide aanleiding om de functie van het ABN te omschrijven als communicatie en distantie, verstandhouding en reserve. Als cultuurelement blijkt het te passen bij een bepaald type sociale structuur, gekenmerkt door secundaire relaties. De nationale integratie in Nederland is tot stand gekomen door en berust nog altijd op een net van secundaire relaties. De eerste om deze nationale integratie te verwezenlijken waren de burgers uit de grote Hollandse steden; teneinde de secundaire relaties in goede banen te leiden ontwikkelden deze burgers een gedragscode, die als beschaafd of geciviliseerd kan worden aangemerkt. Tot deze gedragscode behoorden een verzorgde uitspraak en een geselecteerd vocabulaire, waarin geen plaats was voor al te directe en intieme uitlatingen.

Zo grijpen het algemene en het beschaafde aspect van het ABN in elkaar. Het algemene aspect correspondeert met de factor 'nationale integratie', het beschaafde aspect met de factor 'civilisatie'. De verbindende schakel wordt gevormd door een derde factor, de 'secundaire relaties'. Wat wij beschaving of civilisatie noemen bestaat uit een complex van cultuurelementen, afgestemd op de secundaire relaties, die een nationaal geïntegreerde sociale structuur mogelijk maken. Het ABN is een onderdeel van dit cultuurcomplex, een taalvariant geschikt voor het onderhouden van secundaire relaties, waarbij de partners zich geciviliseerd gedragen.

Tot voor kort verkeerden alleen de hogere standen geregeld in sociale situaties waarin ABN werd gesproken, en alleen in de hogere standen raakten de kinderen er van jongsafaan mee vertrouwd. Van oorsprong is het ABN een standstaal, onlosmakelijk verbonden met de beschaafde levensstijl van de gezeten burgerij. Als nu de invloedssfeer van het ABN zich uitbreidt, betekent dit een doordringen van civilisatie, van burgerlijk cultuurgoed, in wijdere kring.

En de invloedssfeer breidt zich uit. Men merke slechts 'met welk een gemak en een vlotheid in elke winkel, in elk spoorwegstation, door elke politie-agent, door elk schoolkind, de eenheidstaal wordt benaderd, goed, maar vaak heel dicht benaderd'.⁴⁷ De door Van Haeringen in dit citaat genoemde voorbeelden zijn niet willekeurig gekozen. In winkels pleegt men secundaire contacten aan te gaan, spoorwegstations zijn nationale verbindingspunten, politieagenten hebben veel te maken met vreemden, aan schoolkinderen wordt het ABN dagelijks onder-

⁴⁶ 'Men zal niet ver van de waarheid af zijn, wanneer men de vorming van de intercommunale algemene taal zoekt vooral in het patriciaat van de hollandse steden. Zo zou ons Nederland regenten-Hollands kunnen heten'. C. B. van Haeringen: 'Hollands'. *Nieuwe Taalgids* XXX (1936), pp. 302—309.

⁴⁷ C. B. van Haeringen: *Gramarie*. Assen 1962, p. 123.

wezen. De categorieën waar de schrijver op doelt zijn elk op hun manier op bijzondere wijze in de nationale integratie ingeschakeld of aan civilisatieinvloeden blootgesteld. Stellen we hiertegenover hetgeen Haveman meedeelt over het taalgebruik van ongeschoolde arbeiders, dan krijgen we een heel ander beeld: bij deze mensen, die nog maar een zeer perifere positie innemen in de bestaande nationale verbanden, wordt het ABN zelden gehoord. Maar als we met Van Doorn aannemen, dat het hier een 'proletarische achterhoede' betreft, dan ligt het voor de hand te verwachten dat nationale integratie en civilisatie ook in het leven van deze mensen zullen ingrijpen, zodat op den duur ook het bargoens van Muntendam zal wijken voor het ABN.⁴⁸

Nationale integratie en uitbreiding van civilisatie gaan hand in hand. Via politieke en religieuze, beroeps- en verenigingsbanden raken langzamerhand praktisch alle geledingen van het Nederlandse volk op nationaal niveau georganiseerd. Groeperingen die tevoren weinig of geen contacten met elkaar onderhielden, gaan onderlinge betrekkingen aan, en oriënteren zich daarbij op oorspronkelijk in de burgerlijke elite ontwikkelde modellen voor het gedrag. Het ABN is een van die modellen, ontleend aan de pioniers in nationale integratie, de burgers. Diegenen uit de nieuw geïntegreerde categorieën die het verst in de nationale integratie gevorderd zijn, blijken dit model bijna zonder afwijkingen te hebben overgenomen. De taal die de leidende vertegenwoordigers van arbeiders- en boerenorganisaties tegenwoordig spreken, lijkt meer op de taal van de stedelijke burgerij dan op die van de arbeiders en boeren van honderd jaar geleden. Kennelijk vinden zij voor de talloze sociale situaties van secundaire aard die zich in hun leven voordoen een gedragswijze volgens algemeen beschaafd patroon de meest eigende.

De wijze waarop structureel gezien de nationale integratie in Nederland toeneemt, correspondeert dus op het culturele vlak met een uitbreiding van civilisatie, van burgerlijke levensstijl. Het is praktisch onmogelijk te zeggen of deze gang van zaken functioneel noodzakelijk is, of het net van secundaire relaties op geen andere wijze zou kunnen voortbestaan. We kunnen alleen historisch registrerend vaststellen, dat de nieuwe deelgenoten in de nationale integratie zich blijken te schikken in het reeds vastgelegde patroon. Zij nemen de oplossingen over, die vóór hen de burgers al hadden gevonden om secundaire relaties te regelen. Eventuele andere opwellingen onderdrukkend leren zij hun omgangsvormen te doorspekken met zulke uitdrukkingen als 'pardon' en 'hoe maakt u het'.⁴⁹

⁴⁸ J. Haveman: *De ongeschoolde arbeider. Een sociologische analyse*. Assen 1952, pp. 39—40. J. A. A. van Doorn: *De proletarische achterhoede. Een sociologische kritiek*. Meppel 1954. Vgl. ook het verband tussen maatschappelijke status en 'intercommunicatie-index' bij T. Cauter en J. S. Downham: *The Communication of Ideas*. London 1954, pp. 273—286.

⁴⁹ Hoe nauw de verbreiding van het ABN in verband staat met nationale inte-

Steeds meer ook wordt een ieder geconfronteerd met voorbeelden van het Algemeen Beschaafd. De lagere school en alle volgende stadia van onderwijs houden de leerlingen dit model voor. Krant, radio en televisie bekrachtigen deze invloed. De meest beluisterde radio-uitzending, de nieuwsdienst van het ANP, werkt doelbewust onder het motto 'wel populariseren, maar niet vulgariseren'. Zowel de uitspraak van de nieuwslezers als de woordkeus in de communiqués is gemodelleerd naar het ABN.⁵⁰ Wat de teksten betreft, ziet de redactie zich telkens weer voor de taak gesteld berichten over ingewikkelde gebeurtenissen in de moderne samenleving door te geven in voor alle luistersaas begrijpelijke taal. De moeilijkheid van deze taak heeft de hoofdredacteur tot de verzuchting geleid, dat 'miljoenen Nederlanders leven in een land, waar een voor hen vreemde taal wordt gesproken, zodra het gaat om andere dan de meest alledaagse dingen. Dat wil zeggen: bijna altijd wanneer het gaat om zaken van algemeen belang'. Ter illustratie noemt hij dan de volgende woorden, alle afkomstig uit de ANP-kopij van één dag:

didactisch, interpretatie, modificatie, infrastructuur, repercussies, importrestricties, automatisering, frequentie, convertibiliteit, ressort, stadium, continuïteit, tripartite, curatieve, sporadisch, consolidatie, discrediet, categorie, federatie, spectaculair, script, gekwalificeerd, passages, citaten, conclusies, territoriale, differentiatie, investeringsaftrek, auditorium, attaché, competent, hilariteit, sector, recente, structureel, signaleren, consequenties, realisering, sommatie, excès, psychologie, geografisch, diversiteit, efficiency, boycot, hydrobiologie, subsidie.⁵¹

Het is onmogelijk precies aan te geven, waar in deze lijst het algemeen beschaafde vocabulaire ophoudt en plaats maakt voor technisch en wetenschappelijk jargon. Het merendeel van de genoemde termen valt echter zonder meer onder het ABN. Aan woorden als stadium, conso-

gratie en de daarbij behorende secundaire relaties, blijkt ook uit de soorten woorden die wel en niet algemeen aanvaard zijn. Overal op het platteland, tot in de verst afgelegen gehuchten, zijn de dialecten de laatste jaren verrijkt met termen als garantie, subsidie, premie en ruilverkaveling: woorden die aanrakingpunten met de nationale samenleving vertegenwoordigen. (J. Elemans: *Sociologische gegevens uit Huisselings dialectmateriaal*. Amsterdam 1958, pp. 14-20) Daarentegen bestaat er nog altijd een grote verscheidenheid aan benamingen voor voorwerpen uit het boerenbedrijf; het aantal woorden voor de 'arend van de zeis' loopt in de tientallen. (Weijnen: *Dialectkunde*, p. 244). Zelfs mensen die voortreffelijk in het ABN bedreven zijn, moeten soms plotseling teruggrijpen op dialect, als het gaat om zaken die in het geciviliseerde verkeer zelden aan de orde komen. Zo vertelde mij iemand van een uit Friesland afkomstige hoogleraar, die het algemeen Nederlandse woord voor 'kwast' in de betekenis van 'knoest' niet kon vinden; in heel zijn ABN-ervaring had hij dit woord nog nooit nodig gehad.

⁵⁰ S. Witteboom: 'De radionieuwsdienst en de Nederlandse taal'. *Onze Taal* XIX (1960), pp. 26—31. Voor een critiek op de uitspraak van de nieuwslezers, zie R. W. Zandvoort: 'Hier is de radionieuwsdienst'. *Levende Talen* 1959, pp. 409—413.

⁵¹ Witteboom: 'Radionieuwsdienst', p. 31.

lidatie, sector en structureel zal in intieme kring waarschijnlijk zelden behoefte bestaan, maar overal waar in nationaal verband wordt overlegd en vergaderd, zijn zulke begrippen aan de orde van de dag. Daarom worden ze op de middelbare school ook onderwezen: wie met enige kans op succes de maatschappij wil binnentreden, dient de taal van het openbare leven te beheersen en allerlei zaken onder woorden te kunnen brengen, die zich voordoen in een nationaal geïntegreerd bestel.

In de geschiedenis van de Nederlandse arbeidersbeweging heeft het taalonderwijs een belangrijke rol gespeeld. Henri Polak zag in het ABN een middel om 'het peil van het weten en kunnen der burgerij' te bereiken. De kronieker van het NVV, De Jong, roemt Polaks bemoeiingen op dit gebied als 'het symbool van de geestelijke verheffing der arbeidersklasse, en van de discipline, de taaltucht in dit geval, die zij zich voor deze verheffing op te leggen had'.⁵² Er wordt hier aan het leren van het ABN een civiliserende werking toegekend, die indirect ook een integrerend effect kan sorteren. Men is niet langer herkenbaar aan een dialect van lage komaf, men kan zich scharen in de rijen van 'het wel opgevoed gedeelte des volks'.

Deze ontwikkeling is in Nederland nog verre van voltooid. De sociale taalverschillen zijn minder geworden, maar zeker niet uitgewist. Opmerkelijk is in dit verband de neiging van vele voormalige dialectsprekers om het ABN nogal schools op te vatten. Zij nemen het model zoveel mogelijk naar de letter, en voegen hun uitspraak, soms meer dan gebruikelijk naar de spelling, waardoor hun taalgebruik dan 'hypercorrect' aandoet.⁵³ Mede misschien als reactie op deze overdreven nauwgezetheid, nemen mensen die zichzelf van onverdachte beschaving achten het soms minder nauw met de regels: zij zeggen 'mot' voor 'moet' en 'rijje' voor 'rijden'. Het is een manier om te tonen dat men de situatie beheerst; men is op zijn gemak, waar anderen hun best moeten doen. Misschien kan voor deze welbewuste overtredingen van het model de naam 'beschaafdentaal' gereserveerd worden: een van de vele aan het ABN grenzende groepstaalvarianten.⁵⁴

Tegenover de door de sociale verbreiding van het ABN toegenomen neiging tot 'spelling-pronunciation'⁵⁵ staat een andere ontwikkeling, die juist in de richting gaat van een lossere taalgebruik. Er is vooral sinds de tweede wereldoorlog een grotere tolerantie te bespeuren voor

⁵² Fr. de Jong Edz.: *Om de plaats van de arbeid. Een geschiedkundig overzicht van ontstaan en ontwikkeling van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen*. Amsterdam 1956, p. 61. Zie ook van De Jong: *Van ruw tot geslepen. De culturele betekenis van de Algemene Nederlandse Diamantbewerkers Bond in de geschiedenis van Amsterdam*. Amsterdam 1955.

⁵³ Van Haeringen: *Gramarie*, pp. 122—123. G. G. Kloeke: 'Klankoverdrijvingen en goedbedoelde (hypercorrecte) taalvormen'. *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal en Letterkunde* XLIII (1924), pp. 161—189.

⁵⁴ Interessante beschouwingen hierover geeft Carry van Bruggen in *Hedendaagsch Fetichisme*. 2e dr., Amsterdam 1948, pp. 83—99.

⁵⁵ Van Haeringen: *Neerlandia*, pp. 37 e.v. Kruisinga: *Taal en maatschappij*.

woorden, die een generatie geleden in beschaafde kringen nog 'ongehoord' waren. Krachttermen als 'hartstikke' en 'verdomd' kan men tegenwoordig tot in de kolommen van de NRC aantreffen. Het blijven woorden, die met zorg gehanteerd dienen te worden; maar het taboe heeft toch iets van zijn kracht verloren. Ook in het aanduiden van lichamelijke en seksuele zaken is de marge van het toelaatbare verruimd. Deze verbale ontspanning komt overeen met dezelfde algemene tendens in de 'civilisatiecurve', die zich zo treffend laat aflezen uit de ontwikkeling van de badmode sinds 1900.⁵⁶ Evenals de maatschappelijke orde bestand is gebleken tegen de aanblik van bikini's, zo blijkt ze ook een meer vrijmoedige woordkeus te verdragen. Deze ontwikkeling duidt in de eerste plaats op een meer soepele beheersing van de secundaire relaties: men hoeft kennelijk minder te verbergen dan een preutser voorgeslacht bevroedde; en in de tweede plaats weerspiegelt ze waarschijnlijk ook een lichte culturele nivellering: er dringt een vleugje volkse losheid door in de burgerlijke zelfdiscipline.⁵⁷

Een andere tendens, die zich uit veranderingen in het ABN laat aflezen, is de toenemende neutralisering van sociale verschillen.⁵⁸ Negentiende-eeuwse burgers spraken vrijelijk over de maatschappelijk laagstgeklasseerden als het grauw, het gemeen, het gepeupel of de heffe des volks. Al deze woorden zijn uit het algemeen beschaafde taalgebruik verdwenen; 'massa' klinkt heel wat neutraler. In de evolutie van 'meid' via 'dienstbode' en 'dienstmeisje' naar 'hulp in de huishouding' weerspiegelt zich een eeuw sociale geschiedenis. Voor 'boer' komt 'agrariër' meer en meer in zwang. Woorden die standsverschillen aanduiden krijgen een pijnlijke klank. Bedeling heet nu sociale zorg, een slonzig huishouden een probleemgezin. In plaats van het met klassestrijd-associaties beladen begrippenpaar kapitalist-arbeider is gekomen de tegenstelling werkgever-werknemer (een tegenstelling overigens die letterlijk genomen nog altijd uitvalt in het voordeel van de eerste, de gevende partij). Ook de afkorting ABN weerspiegelt vermoedelijk niet zozeer een verlangen naar bondigheid als wel een poging om het al te cruë contrast beschaafd-onbeschaafd te camoufleren.

Dat woorden uit het ABN geweerd worden, betekent nog niet dat ze uit het Nederlands verdwijnen. Termen en uitdrukkingen ontlenen soms

⁵⁶ Elias: *Prozess I*, pp. 225—227, 256—257.

⁵⁷ Het tegenwoordige ABN is overwegend van burgerlijke herkomst, maar niet geheel en al. Zo zijn er een aantal woorden in opgenomen, die Van Ginneken in 1914 nog tot de socialistische arbeiderstaal rekende, b.v. 'solidariteit', 'staken', en 'medezeggenschap'. (Van Ginneken: *Handboek II*, p. 436).

⁵⁸ Vgl. J. J. Dijkhuis: 'Nette en onnette woorden: een psychologisch commentaar', in Huisman e.a.: *Nette en onnette woorden*, pp. 19—48. Typerend is ook dat over taaleigenaardigheden als status-kenmerk tegenwoordig bij voorkeur gesproken wordt in termen van 'u' en 'non-u', — termen die in het Nederlands onbelast zijn met bijbetekenissen. Het oude echt Nederlandse woord 'deftig' raakt in onbruik; de tijd dat deftigheid een vanzelfsprekend teken van respectabiliteit was, is voorbij.

hun gebruikswaarde juist aan het feit, dat ze niet tot het ABN behoren: ze beklemtonen dan het bijzondere, het niet-algemene en eventueel ook het niet-beschaafde karakter van bepaalde sociale relaties. Het spreken van een eigen dialect of groepsjargon, of het opzettelijk bezigen van ruwe taal kan een sfeer van intimiteit en wederzijds vertrouwen oproepen; op deze manier vertolkt men het gevoel zowel van anders als van onder elkaar te zijn.⁵⁹ Het is geen toeval dat scheldwoorden en liefkozende naampjes vaak dezelfde stam hebben: beide doorbreken de vormelijkheid van de secundaire betrekkingen.⁶⁰

Zo blijven er verschillende taalvarianten naast het ABN een duidelijke functie vervullen. Als tegenhanger van de familiale groepstalen kan gelden het afgemeten proza van ambtelijke missives: hier spreekt het gezag, met inachtneming van de opperste distantie.⁶¹ Intussen leren echter steeds meer mensen het ABN te beheersen, en wordt in steeds meer sociale situaties het ABN *bon ton*. Ook daar waar er geen direct aanwijsbare functionele noodzaak bestaat om ABN te spreken, zal men dit toch meer en meer gaan doen — omdat men het zo gewend is, omdat het ABN een zo vanzelfsprekend cultuurbezit is geworden, dat men geen andere alternatieven meer kent. Op den duur zullen uitspraak en vocabulaire van het Nederlands, door wie en onder welke omstandigheden ook gesproken, steeds dichter naar het ABN-model toegroeien. Naarmate het ABN meer gaat domineren, zal het echter zijn specifieke functies verliezen; daarentegen zullen de weinige afwijkingen die overblijven dan functioneel des te meer betekenen.

⁵⁹ Vgl. C. J. Lammers over het 'slang' van aspirant-officieren in *Het Koninklijk Instituut voor de Marine*. Assen 1963, pp. 51—52. Voor dialectsprekers zie b.v. E. Nuijens: *De tweetalige mens. Een taalsociologisch onderzoek naar het gebruik van dialect en cultuurtaal in Borne*. Assen 1962.

⁶⁰ Vgl. A. J. Koens: 'De psychologie van het schelden'. *Mens en Maatschappij* XIII (1937), pp. 256—272.

⁶¹ Vgl. G. A. van Poelje: 'Persoonlijke onpersoonlijkheid. Opmerkingen over het ambtelijk taalgebruik'. *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde 1959—1960*, pp. 16—41.